

Dwaling in een tijd van voorspoed

Hoofdzonden als duiding van maatschappelijk onbehagen

Leon Derckx*

Summary

*This article focuses on the theory put forward by Donald Capps in his *The Depleted Self (Sin in a narcissistic age. Minneapolis: Fortress Pres, 1993)* stating that there is a particular link between narcissism and the commitment of particular deadly sins. The data in the research reported in this paper robustly validate the idea that the psychological consequences of the bureaucratic consumer society, understood as a lack of individual well-being leading to a narcissistic defense, show the theological relevance of the deadly sins. In essence: narcissism seems to be the most important variable in explaining the two factors of sin: resentment and desire.*

Woord vooraf

Dit artikel is gebaseerd op de studie ‘Wrok en begeerte; een pastoraal-psychologisch onderzoek naar de praktijk van hoofdzonden in een cultuur van narcisme’, waarop de auteur van dit artikel in 2006 promoveerde. Uit deze studie blijkt dat hoofdzonden niet langer exclusief verwijzen naar overtredingen van een goddelijk geïnspireerd gebod, maar tevens uitdrukking geven aan psychologisch onbehagen. In dit artikel zal worden nagegaan in hoeverre hoofdzonden, als eeuwenoude theologische categorieën van menselijke onvolkomenheid, uitdrukking geven aan narcistische tendenties die kenmerkend zijn voor een geïndividualiseerde samenleving.

* Leon Derckx (1966) is moraaltheoloog en promoveerde in 2006 aan de Universiteit van Tilburg op een godsdienstpsychologisch onderzoek. Hij is werkzaam als docent toegepaste psychologie bij Fontys Hogescholen te Eindhoven.

Onbehagen in een tijd van voorspoed

In een moderne meerkeuzemaatschappij¹ hebben mensen vaak hoge verwachtingen van zichzelf en hun leven. De maatschappelijke mogelijkheden zijn enorm, maar niet iedereen is bij machte de gestelde levensdoelen te realiseren. Velen ambiëren een topbaan of een carrière als 'Idol', maar slechts weinigen bereiken daadwerkelijk de top of de finale. Met de verruiming van maatschappelijke faciliteiten iets of iemand te worden, neemt ook de persoonlijke kwetsbaarheid toe. We willen allemaal succes en juist in het nastreven van hetzelfde worden individuele verschillen zichtbaar (vgl. Ettema 2002). Sociale vergelijking relativeert hooggeachte persoonlijke kwaliteiten. Anderen zijn altijd beter en succesvoller. Om te ontsnappen aan deze deceptie, wordt door velen een houding van ingebeelde importantie aangenomen.

Volgens Lasch (1979) is deze hoogmoedige reactie kenmerkend voor een samenleving, waarin de eisen hoog zijn en de vrees om te mislukken voor velen terecht. De belevingswereld van moderne mensen laveert hierdoor tussen veronderstelde grootheid en ervaren inferioriteit. In een maatschappelijke context waarin de eigenwaarde wordt ontleend aan een door mode en trends gedicteerde zelfpresentatie, is het moeilijk tevreden te zijn met bescheiden ambities of beperkte vaardigheden. Het is deze kloof tussen wat mensen ten diepste wensen en wat zij uiteindelijk kunnen realiseren, die voeding geeft aan gevoelens van onbehagen en vervreemding.

Deze ambivalente verhouding tussen mogelijkheid en persoonlijk welbevinden geeft te denken. Ondanks de toegenomen voorzieningen is er sprake van eenzaamheid, innerlijke leegte, een afnemend besef van levenstevredenheid en aanhoudende gevoelens van zinloosheid (vgl. Nuber 1993; Desmet & Grommen 2005). Het geestelijk welzijn van westerse mensen staat onder druk. Gegevens die zijn verzameld door het Trimbos-instituut laten zien dat depressiviteit medio 2020 vooral in welvarende landen de belangrijkste volksziekte zal zijn.² Huisartsen worden overstelpt met patiënten, die klagen over ernstige vermoeidheid en gevoelens van onlust (Crul 2003). En zij die nog tevreden zijn met hun leven, blijken desondanks moeite te hebben zin en betekenis te ervaren. Voor 4 op de 10 Nederlanders is zinvol leven een moeilijke opdracht (Nipo 2002).³ De moderne samenleving is blijkbaar, ondanks de mogelijkheden tot zelfbepaling, een katalysator geworden van gevoelens van ontevredenheid, depressie en zinloosheid (Van Selm 1999).

Het hierboven geconstrueerde theoretische kader, laat zich reduceren tot de volgende twee visies. Om te beginnen wordt uitgegaan van de gedachte dat veel mensen in westerse landen een zeker existentieel en/of psycho-sociaal

onbehagen ervaren (Baumeister 1987; Glas 1999; Graaf 1999; Levin 1987; Musschenga 1999; Nauta 2000; Nuber 1993; Schuurmans 1999). Velen gaan gebukt onder gevoelens van ontevredenheid, zinloosheid en dysforie. Een paradoxaal gegeven, temeer omdat in de moderne tijd het geluk ogenschijnlijk voor het oprapen ligt en mensen het gewenste levenstraject meer dan ooit in eigen handen (lijken te) hebben. Verder blijkt uit recente publicaties (vgl. Burms 1992; Derksen 1993, 2007; Lasch 1979; Miller 1992; Mooij 1998; Wintels 2000) dat dit onbehagen verband houdt met de aanwezigheid van narcistische tendensen in de westerse samenleving. Steeds meer mensen leven met de illusie dat alles wat kan, ook voor hen mogelijk moet zijn. Met trots wordt genoten van bereikte successen, terwijl momenten van onvermogen en mislukking het liefst worden gemaskeerd met hoogmoedig en zelfverheffend gedrag. Vraag is nu of er een verband bestaat tussen dit onbehagen en deze narcistische tendenties enerzijds en hoofdzonden anderzijds. Dit verband, door Donald Capps verondersteld (1993), wordt in dit artikel onderzocht op empirische evidentie. Daarover later meer. Eerst volgt een toelichting op de psychologische betekenis van hoofdzonden.

Hoofdzonden als duiding van persoonlijk onbehagen

Over het algemeen wordt met het theologische zondebegrip uitdrukking gegeven aan handelingen die in strijd zijn met een vermeende heilige kosmische orde. Er is dan sprake van een schending van goddelijke wetten en daarop gebaseerde zedelijke voorschriften (Brink 1958). Het is 'the forgetting of the divine' (Bolle 1967) en de wens eigenmachtig te beslissen over leven en dood.

De betekenissen die het zondebegrip doorheen de tijd heeft gekregen, zijn in feite slechts voorzichtige nuanceringen van een door Paulus geïnitieerde en door Augustinus uitgewerkte visie op de zedelijke natuur van de mens. Bij deze uitwerking heeft Augustinus zich laten inspireren door 1) het verhaal van Adam en Eva, 2) de gedachte dat zonde een geweldpleging is tegen een vermeende goddelijke orde en 3) dat deze wanorde biologisch overdraagbaar is. Twee van deze paradigma's zijn in de loop der tijd onder zware kritiek komen te staan. Er ontstonden twijfels over de waarde van de zondeval als mythe voor actueel kwaad, terwijl ook de biologische interpretatie van de zondeval niet langer bleek aan te sluiten bij de belevingswereld van veel mensen (Farley 1990).

Het vermoeden is dat veel mensen zich hebben gedistantieerd van opvattingen van de christelijke orthodoxie inzake de erfzondige staat van mensen. Desondanks houdt het leergezag van de katholieke kerk tot op heden vast aan de Paulinisch-Augustinse omschrijving van zonde (vgl. Katechismus van de Katholieke kerk 1994, no. 1846-1876). Volgens Van Heijst (1995) heeft deze tegenstelling tussen begrip en beleving geleid tot een 'hermeneutische uitholling' van het theologische zondebegrip. Farley (1990) wijst op het belang de paradigma's waarop het traditionele zondebegrip is gebaseerd open te breken en zorgvuldig te confronteren met liberale, seculiere en psychologische inzichten. De hedendaagse theologie staat aldus voor de uitdaging de invulling van het zondebegrip te relateren aan de actuele situatie van mensen, zonder hierbij te vervallen in het herhalen van achterhaalde statements.

Steeds meer theologen volgen deze weg (vgl. Sievernich 1982). Zij brengen zonde niet langer alleen in verband met een verbroken godsrelatie, maar gebruiken het begrip vooral om er de algemene gebrokenheid van het menselijk bestaan mee aan te duiden. Menninger (1973; vgl. Van Heijst 1995) ziet zonde bijvoorbeeld als 'a refusal of the love of others', terwijl Laing het zondebegrip opvat als een theologisch equivalent voor 'madness' (Laing 1965). Ook wordt zonde niet langer opgevat als een onpersoonlijk beginsel of een blinde kracht, die mensen vanwege het erfelijke karakter ervan ontslaat verantwoordelijkheid te dragen voor het eigen handelen. Elke zonde is gebaseerd op een persoonlijke beslissing en is daarmee een uiting van een verkeerde levenshouding. De beschrijving die Häring geeft van zonde sluit hierbij enigszins aan. Volgens hem is zonde een in schijn 'zoeken van zichzelf, een zelfvergoding, een radicale onafhankelijkheid; in werkelijkheid: vijandigheid tegenover zichzelf, tegenspraak met zichzelf en met de schepping (Gen. 3, 17), een ongelukkige gevangenschap' (Häring 1959, 460). Deze definitie van zonde is treffend omdat er dimensies in zijn verwerkt, die (zo zullen we zien) tevens kenmerkend zijn voor narcisme.

Volgens Donald Capps, de William Harte Felmeth Professor of Pastoral Theology aan Princeton Theological Seminary, is het mogelijk het onbehagen dat heerst in een cultuur van narcisme, op theologische wijze te duiden met behulp van hoofdzonden (vgl. Lemly 1981; Sugerma 1976). Dit eeuwenoude christelijke concept kan worden beschouwd als een teken van onmacht in het vinden van enig perspectief en oriëntatie dat verder reikt dan het eigen bestaan. Het is een falen in de eigen existentie, terwijl juist wordt gedacht deze op eigen kracht te kunnen scheppen (vgl. Nauta 2002). Deze omschrijving komt overeen met centrale kenmerken van het narcisme. Door individuele kwaliteiten en vaardigheden hoger te waarderen dan feitelijk gerecht-

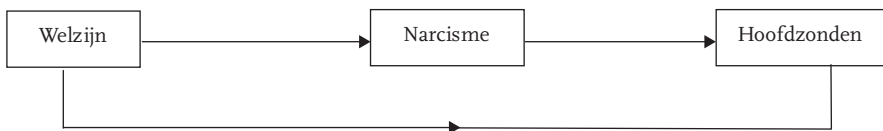
vaardig is, creëert de narcistische persoonlijkheid een schijnwerkelijkheid, waarin gevoelens van mislukking en onmacht zoveel mogelijk worden verdrongen. De ervaren kwetsbaarheid wordt dan verborgen achter een masker van geveinsde intelligentie, schoonheid en macht. Door zichzelf te overschatten of zich te identificeren met belangrijke anderen, probeert de narcist zijn gebrek aan eigenwaarde op kunstmatige wijze op peil te houden.

In zijn boek *The Depleted Self* (1993) komt Capps op basis van een onderzoek naar de praktijk van de hoofdzonden tot de conclusie dat hoogmoed en afgunst beschouwd kunnen worden als zonden waarmee mensen zich persoonlijk het meest identificeren, terwijl zij melancholie het ergst vinden. Het zijn deze ondeugden die vanwege inhoudelijke eigenschappen, gelden als uitdrukkingen van een gekwetst en noodlijdend narcistisch zelf. Mensen gedragen zich immers hoogmoedig in de hoop te worden opgemerkt en worden afgunstig en uiteindelijk melancholisch, zodra blijkt dat anderen de complimenten krijgen die zij zelf het meest ontberen. Opmerkelijk is de wijze waarop Capps de aanwezigheid van narcistische tendenties in de zelfwaardering van mensen tracht te achterhalen. In plaats van gericht kenmerken van narcisme te meten, legt hij respondenten een vragenlijst voor waarin beschrijvingen van hoofdzonden (gepresenteerd als levenshoudingen) centraal staan. Deze beschrijvingen van hoofdzonden dienen geordend te worden naar ergste en eigen zonden.

Via een narcistische interpretatie van gescoorde hoofdzonden, komt Capps tot de vaststelling dat sommige hoofdzonden – vanwege conceptuele overeenkomsten – uitdrukking geven aan een gekwetste zelfwaardering. De samenhang die hij constateert tussen hoofdzonden en narcisme is hierdoor eerder argumentatief dan empirisch van aard. Om te achterhalen in hoeverre er daadwerkelijk een empirisch verband bestaat tussen deze concepten, is een aparte meting van hoofdzonden en narcisme noodzakelijk. Op deze wijze wordt duidelijk hoe beide concepten zich tot elkaar verhouden en of Capps' visie empirisch houdbaar is. Verder zal worden nagegaan in hoeverre een eventuele samenhang tussen hoofdzonden en narcisme wordt beïnvloed door zogenoemde indicatoren van welzijn. Bestaat deze samenhang en leidt ontevredenheid tot narcisme – zoals Capps in zijn boek veronderstelt? Een meting van zinbeleving, levenstevredenheid en depressief affect maakt het mogelijk een indruk te krijgen van de wijze waarop geïndividualiseerde mensen zichzelf en hun leven ervaren.

Capps gaat er van uit dat het narcistisch onbehagen van moderne mensen gepaard gaat met 'a sense of dis-ease, unwholeness, and unhappiness' (Capps 1993). Om deze reden wordt gekeken naar de link tussen narcistische zelf-

beleving en levenstevredenheid. Verder wordt in diverse literatuur gewezen op een mogelijk verband tussen narcisme en gevoelens van zinloosheid enerzijds (Baumeister 1991; Zondag 2005) en narcisme, innerlijke leegte en depressie anderzijds (Desmet & Grommen 2005; Miller 1992; Nuber 1993). In plaats van te kijken in hoeverre deze indicatoren van welzijn een gevolg zijn van narcisme (vgl. Ettema & Zondag 2002), wordt in dit artikel juist onderzocht in hoeverre zinbeleving, levenstevredenheid en depressief affect de scores bij narcisme en hoofdzonden verklaren. Dus: stimuleren gevoelens van onbehagen een narcistische zelfbeleving of leidt narcisme toch vooral tot gevoelens van onbehagen?

Deze korte theoretische uiteenzetting van de onderzoeksopzet, kan met behulp van bovenstaand model worden samengevat. Uitgangspunt is de veronderstelling dat narcisme het meest directe effect heeft op hoofdzonden en dat narcisme wordt beïnvloed door vormen van psychologisch welzijn. De vragenlijst die werd ontwikkeld om deze hypothese te toetsen, is voorgelegd aan in totaal 501 respondenten (329 mannen en 172 vrouwen); hoog opgeleid (hbo/wo), met een redelijk tot goed salaris (32% verdient tussen de 27000 en 41.000 en 28% meer dan 41.000 euro bruto per jaar – de rest verdient minder of ziet af van opgave) allen werkzaam in een pastorale, therapeutische of expliciet theologische setting. De respondenten zijn gemiddelde 52,6 jaar oud (spreiding 28 tot 89) en deels van katholieke (50,1%) en deels van protestantse huize (38,4 %). Het onderzoek werd in 2002 afgenomen. De keuze voor deze respondenten is overigens willekeurig. De verzamelde data zijn enkel gebruikt om de empirische samenhang tussen concepten te beoordelen en dus niet om meer informatie te verkrijgen over de specifieke doelgroep. Nader onderzoek moet dus uitwijzen in hoeverre de keuze voor deze onderzoeksgroep van invloed is geweest op de resultaten.

Onderzoeksinstrumenten

De meetinstrumenten, die zijn geselecteerd om de hoofdvraag van dit artikel te beantwoorden, zijn zorgvuldig op elkaar afgestemd. Zij leveren allen een

bijdrage aan de wijze waarop mensen zichzelf, hun relatie met anderen en het leven ervaren. Achtereenvolgens zal worden stil gestaan bij de instrumenten waarmee hoofdzonden (HZS), narcisme (NNS), zinbeleving (MIL), levenstevredenheid (SWLS) en depressief affect (VROPSOM) zijn gemeten.

Hoofdzonden

De 'Hoofdzondenschaal' (HZS) bestaat uit 32 vragen waarmee in totaal acht hoofdzonden (4 items per hoofdzonde) worden onderzocht. Meer specifiek wordt de HZS geïntroduceerd als een instrument, waarmee wenselijke en minder wenselijke gedragingen kunnen worden geïnventariseerd (Derckx 2006). De (on)wenselijkheid heeft hier betrekking op de geanticiperde of feitelijke gevolgen van voorgelegde gedragingen voor de persoonlijke of sociaal-maatschappelijke levenssfeer. Bij de constructie van de HZS zijn de zondebeschrijvingen van Capps, zoals geformuleerd in *The Depleted Self* (1993), parafraserend vertaald. Dit levert de volgende zonedefinities op.

Hebzucht	Een alles bepalende behoefte aan geld en rijkdom, waardoor het onmogelijk is aan iets anders te denken.
Lust	Een kwetsende en manipulatieve houding waarbij anderen vooral worden beschouwd als (lust)objecten voor eigen bevrediging.
Hoogmoed	Een zelfzuchtige houding die zich kenmerkt door een voortdurend streven naar aanzien en waardering door anderen.
Woede	Een boze of haatdragende houding die tot uitdrukking komt in krachtige gevoelens van vijandigheid, wraak en innerlijke woede.
Gulzigheid	Een onmatige behoefte aan eten en drinken, waardoor zowel het persoonlijke leven alsook dat van anderen zwaar wordt belast.
Afgunst	Een niet aflatende naijver tegenover het bezit van anderen en de aandacht die zij wel krijgen en zelf het meest wordt ontbeerd.
Apathie	Een apathische levenshouding, die zichtbaar wordt in de vorm van onverschilligheid ten opzichte van behoeften en verlangens van anderen.
Melancholie	Een persoonlijk gevoel van verbittering en walging ten opzichte van het leven, de omringende wereld en mensen die deel uitmaken van de eigen leefomgeving.

Op basis van deze beschrijvingen zijn *per* zonde 4 items geformuleerd. Dit gebeurde bij de zonde 'lust' bijvoorbeeld op basis van de indicatoren: manipulatie, begerigheid, lustobject en eigenbelang. Deze indicatoren komen terug in items als: 'Ik kan het niet laten anderen te verleiden', 'Ik fantaseer wel eens over vreemdgaan', 'Ik kan mijn ogen nauwelijks afhouden van mooie mannen en vrouwen' en 'Ik zou niet graag mijn seksuele fantasieën en pleziertjes opgeven'.

De 32 items die acht hoofdzonden representeren kunnen via factoranalyse worden gereduceerd tot twee factoren. Dit betekent dat respondenten geen acht, maar uiteindelijk slechts twee clusters van hoofdzonden onderscheiden. De verklaarde variantie bij een oplossing met twee factoren, komt met eenzelfde itemlading van .30 neer op 22.6% (relatieve bijdragen: wrok 14.3%, begeerte 8.3%). De onderscheiden dimensies tellen 12 en 8 items en leveren respectievelijk een Alpha op van .74 en .65. Bij deze oplossing met twee factoren vallen in totaal 12 items af. Dit blijken vooral items te zijn die uitdrukking geven aan de zonden hoogmoed en apathie. Gezien de aard en combinatie van de opgenomen hoofdzonden per cluster, is besloten de onderscheiden factoren aan te duiden als 'wrok' en 'begeerte'. De aanduidingen wrok en begeerte kunnen worden beschouwd als typerende samenvattingen van kenmerken van de opgenomen hoofdzonden.

De factor *wrok* is opgebouwd uit de hoofdzonden: 1) melancholie – bijv. 'Het leven heeft mij niet gebracht wat ik ervan had verwacht'; 2) woede – bijv. 'Soms voel ik mij licht in mijn hoofd van woede' en 3) afgunst – bijv. 'Succesvolle mensen zouden wat meer tegenslag moeten ervaren'. Een analyse van de items die tot deze hoofdzonden behoren, maakt duidelijk, dat het bij deze factor vooral gaat om gevoelens van bitterheid en teleurstelling. De geclusterde items geven qua inhoud aanleiding tot de gedachte dat het actuele leven niet overeenkomt met gekoesterde idealen en gestelde doelen. De overtuiging heerst zelfs dat het persoonlijk leven, in ieder geval tot op zekere hoogte, is mislukt. De teleurstelling of desillusie en het gevoel van mislukking dat bij deze factor overheerst, komt terug in de vier vragen die verwijzen naar de hoofdzonde melancholie. Ook woede overheerst. Alle items van deze zonde zijn opgenomen en duiden op een gebrek aan impulsbeheersing en extreme boosheid. In veel gevallen is een onschuldige omgeving hiervan de dupe. Naast woede speelt ook afgunst een belangrijke rol. Ook deze hoofdzonde drukt met vier items een stempel op de betekenis van de factor wrok. Bij de zonde afgunst ligt de nadruk vooral op het misgunnen van de waargenomen voorspoed en het bereikte succes van anderen.

De factor *begeerte* bestaat uit: 1) lust – bijv. 'Ik kan het niet laten anderen te verleiden'; 2) hebzucht – bijv. 'Ik verzin voortdurend mogelijkheden om mijn financiële positie te verbeteren' en 3) gulzigheid – bijv. 'Wat eten en drinken betreft kan ik mij moeilijk beheersen'. Een nadere bestudering van deze en de overige items laat zien, dat het bij deze factor vooral gaat om inhaligheid, instant behoeftebevrediging, het krijgen van aandacht en het ontvangen van persoonlijke erkenning. De drie opgenomen lust-items verwijzen naar seksueel eigenbelang. Niet alleen erotische fantasieën en gedachten over vreemdgaan

overheersen, maar ook de gewoonte om iedere vorm van medemenselijk contact te seksualiseren. De ander is er vooral om de eigen lusten te bevredigen. Van de zonde hebzucht zijn drie van de vier items opgenomen. Deze zonde geeft aan dat het verwerven van materiële goederen en het voortdurend verbeteren van de reeds bereikte financiële positie, een belangrijke rol speelt bij de inrichting van het persoonlijk leven. Tot slot is ook de hoofdzonde gulzigheid met twee items vertegenwoordigd in de factor begeerte. Deze zonde wijst op een gebrekkig vermogen tot zelfbeheersing. Meer specifiek is er sprake van onmatigheid die blijkt uit een obsessionele fixatie op de inname van voedsel, drank of (andere) bewustzijnverlagende middelen.

Narcisme

Indien in deze bijdrage wordt gesproken over narcisme, dan wordt hiermee vooral uitdrukking gegeven aan de constatering dat de zelfwaardering van moderne mensen in belangrijke mate afhankelijk is van het oordeel van anderen. De vrees om in de ogen van anderen te falen en daardoor de gewenste waardering te moeten ontberen, stimuleert de gevoelde noodzaak om zich te manifesteren naar de maatstaven van vluchtige trends en de dictatuur van de mode (Lasch 1979; Miller 1981; Mooij 1998; Satinover 1987). Het gevolg hiervan is, dat het handelen van mensen steeds vaker in het teken komt te staan van prestatie en (zelf)presentatie. Het is deze gepreoccupeerde 'mentale zelfzorg' (Zondag 2003), die de betekenis van het begrip narcisme in dit artikel goed typeert. Juist omdat narcisme wordt opgevat als een treffende beschrijving van en toelichting op de persoonlijke onvrede van mensen in westerse samenlevingen, is gekozen voor een meetinstrument dat uitdrukkelijk niet-pathologische aspecten van narcisme in kaart brengt. Dit instrument werd gevonden in de vorm van de 'Nederlandse Narcisme Schaal' oftewel de NNS (Ettema & Zondag 2002). Een belangrijk streven bij de constructie van de NNS was, aldus Ettema en Zondag, het combineren van twee in de literatuur terugkomende en internationaal erkende dimensies van narcisme. Dit betekent concreet dat het instrument in staat moest zijn, om kenmerken van het zogenoemde overt en covert narcisme (Gabbard 1994; Kernberg 1975; Wink 1991, 1996) te onderscheiden.

Belangrijke kenmerken van overt narcisme zijn de overheersende gevoelens van grootheid, almacht en superioriteit. Het vertrouwen in persoonlijke en cognitieve vaardigheden is vaak disproportioneel groot en feitelijk onterecht. Vanwege een extreme zelfbetrokkenheid heeft de overte narcist nauwelijks oog voor de noden van naasten. Op interpersoonlijk vlak neigt deze ertoe anderen te gebruiken als 'spiegels', die de vermeende grandioosheid moeten

bevestigen. Bij covert narcisme overheersen juist gevoelens van minderwaardigheid en intense zelftwijfel. Eigenschappen die kenmerkend zijn voor het overte narcisme, blijven bij de covert variant verborgen achter een houding van geremdheid en passiviteit. Opvallend is de sterke afhankelijkheid van andermans oordeel. Het verlangen om met anderen te verkeren is intens, terwijl het risico te worden afgewezen zodanig groot is dat pogingen tot contact vaak worden uitgesteld. Uit onvermogen anderen met enige souplesse te bereiken, heeft de covert narcist soms de neiging zich volledig af te zonderen.

De in totaal 35 items die de NNS vragenlijst telt, zijn afkomstig van gevalideerde schalen (Raskin & Hall 1979, 1981) en kunnen worden beschouwd als relevante operationalisering van zowel overt als covert narcisme. Typerende items zijn: 'Soms denk ik wel eens dat ik het hoe dan ook goed met mezelf getroffen heb' en 'Ik betrap me er wel eens op dat ik in een ruit van een etalage graag naar mezelf kijk' (i.c. overt narcisme) en 'Kleine opmerkingen van anderen kunnen mijn gevoelens soms gemakkelijk kwetsen' en 'Vaak vat ik opmerkingen van anderen onwillekeurig persoonlijk op' (i.c. covert narcisme). De scoring van de NNS vindt plaats met behulp van een 7-punts Likertschaal, die varieert van 'geheel mee oneens' (1) tot 'geheel mee eens' (7). Uit onderzoek is gebleken dat beide subschalen empirisch voldoende betrouwbaar zijn. De betrouwbaarheidscoëfficiënten voor covert en overt narcisme zijn respectievelijk .84 en .68. De overt en covert variant worden met een factoranalyse duidelijk onderscheiden.

De scores: een berekening van de gemiddelden geeft op een antwoord-schaal van 1 tot en met 7 de volgende waarden: $M=3.51$ (sd .76) bij covert narcisme, tegen $M=4.74$ (sd .64) bij overt narcisme. Kennelijk is de gerichtheid op zelfpresentatie en de behoefte aan openlijke waardering groter, dan de neiging tot afzondering en het indirect uiten van een verlangen naar aandacht.

Psychologisch welzijn

Zoals gezegd worden in dit artikel de *argumentatieve* verbanden die Capps legt tussen gevoelens van onbehagen, narcisme en hoofdzonden beoordeeld op *empirische samenhang*. Naast een meting van narcisme, worden hoofdzonden als gedragsvarianten voorgelegd. Ook zal worden nagegaan in hoeverre de scores bij en de samenhang tussen hoofdzonden en narcisme worden beïnvloed door zinbeleving, levenstevredenheid en depressief affect. Deze laatste drie variabelen zijn aan het onderzoek toegevoegd, omdat zij uitdrukking geven aan het onbehagen dat volgens Capps kenmerkend is voor het leven in een moderne samenleving. Verder maakt deze toevoeging het mogelijk, meer zicht te krijgen op de determinerende invloed van narcisme op waarderingen

van hoofdzonden. De kans bestaat immers dat hoofdzonden niet zozeer door narcisme, maar vooral door (indicatoren van) welzijn worden bepaald.

Zinbeleving

Bij de meting van zinbeleving werd gebruik gemaakt van de Meaning in Life scale – MIL (Debats 1996). Uitgangspunt van dit 28 items tellende instrument is de opvatting dat de ervaring van zin enerzijds afhangt van het vermogen om levensdoelen te ontleen aan een betekenisvol levensbeschouwelijk referentiekader (item: 'Ik heb een kader van waaruit ik kan begrijpen waarom ik leef'), terwijl de ervaren zinbeleving anderzijds sterk afhankelijk is van de mate waarin de aan dit kader ontleende doelen daadwerkelijk zijn of worden vervuld (item: 'Ik heb een goed gevoel over mijn leven'). Voor het onderzoek dat in dit artikel centraal staat, is een verkorte versie van 12 items gebruikt (Etema & Zondag 2002). Een berekening van het betrouwbaarheidscoëfficiënt ondersteunt de consistentie van beide subschalen. Voor de kaderschaal is een Cronbachs Alpha van .82 berekend, terwijl de vervullingsschaal een Alpha van .76 oplevert.

De scores tonen aan dat respondenten op een bereik van 1 – 7 inderdaad beschikken over een betekenisvol referentiekader van waaruit zij hun leven duiden ($M=5.94$; $sd .68$), terwijl zij anderzijds in staat blijken de aan dit kader ontleende doelen tot op zekere hoogte te realiseren ($M=5.56$; $sd .89$). De mate van zinbeleving is onmiskenbaar hoog, maar niet maximaal.

Levenstevredenheid

Bij de meting van levenstevredenheid is gebruik gemaakt van de SWLS oftewel de 'Satisfaction With Life Scale' (Pavot & Diener 1993). Bij de ontwikkeling van deze schaal wordt uitgegaan van de visie dat een beoordeling van levenstevredenheid het best kan geschieden door algemene vragen te stellen en dus niet te focussen op vastgestelde domeinen van leven, zoals bijvoorbeeld het bereikte welvaartspeil, de feitelijke fysieke en geestelijke gezondheid of het ervaren welzijn. Door te vragen naar de *algehele* levenstevredenheid van respondenten, bepalen zij zelf welke aspecten van leven zij (willen) laten meewegen in de beoordeling van hun huidige situatie (Pavot & Diener 1993).

De vragenlijst bestaat uit de volgende items: 1) 'Het leven dat ik leid komt grotendeels overeen met mijn ideaal', 2) 'Mijn leefomstandigheden zijn erg goed', 3) 'Ik ben tevreden met mijn leven', 4) 'Het leven heeft mij gebracht wat ik mij ervan voorstelde' en 5) 'Als ik mijn leven over zou mogen doen, zou ik niets veranderen'. Dit eendimensionale instrument leverde een betrouwbaarheidcoëfficiënt op van .79 (Cronbachs Alpha).

De respondenten noteren een gemiddelde somscore van 25.9 (sd 4.6) op een bereik van 5 tot en met 35 (hoe hoger de score hoe meer tevreden) en blijken dus best tevreden te zijn met hun leven.

Depressief affect

Voor de meting van depressief affect werd gekozen voor de VROPSOM of voluit: 'Van Rooijens opsomming van OPgewektheid en SOMberheid'. Deze zogenoemde woordaanstreeplijst is een bewerkte vertaling van onderdelen van de 'Depression Adjective Check List' (DACL), een door Lubin (1965, 1981) samengestelde vragenlijst voor de meting van 'transient depressive mood, feeling, or emotion' (Arrindell & Van Rooijen 1999, 298). De VROPSOM is een stemmingsmaat, waarmee op eenvoudige wijze een indruk wordt verkregen van de algemene verhouding tussen gevoelens van neerslachtigheid en uitgelatenheid. De berekende balans tussen beide categorieën van gevoelens, leidt tot een indicatie van het ervaren depressief affect. In tegenstelling tot schalen voor klinisch gebruik (vgl. SDS, Zung 1986; BDI, Beck et al. 1961), richt de VROPSOM zich niet op een meting van cognitieve, gedragsmatige of fysiologische symptomen van depressie. Het doel van dit instrument is veeleer de emotionele kant van het depressiesyndroom in beeld te krijgen. Dit instrument bestaat uit 34 affecttermen, die uitdrukking geven aan gevoelens van dysforie (22 affecten) en euforie (12 affecten). Het is de bedoeling dat respondenten een kruisje zetten achter affecten die aangeven hoe zij zich in het algemeen voelen. Een optelling van de scores geeft aan in welke mate negatieve gevoelens worden ervaren en positieve gevoelens ontbreken.

De respondenten neigen slechts in geringe mate tot (gevoelens van) neerslachtigheid. De gemiddelde score is $M=7.41$ (sd 4.17) en komt overeen met scores van de 'gewone' burgerbevolking (Arrindell & Van Rooijen 1999). Naar het oordeel van Arrindell en Van Rooijen krijgt het depressief affect bij een berekende somscore van 16 of hoger (bereik tot 22) klinische betekenis.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de scores van respondenten op bovenstaande indicatoren van psychologische welzijn en narcisme.

Tabel 1 Overzicht gemiddelde scores (N=501)

	gemiddelde (M)	schaalbreedte	sd
Welzijn			
- MIL-kaderschaal	5.94	1-7	.68
- MIL-ervullingsschaal	5.56	1-7	.89
- SWLS-levenstevredenheid	25.9	1-7	4.6
- VROPSOM-depressief affect	7.41	1-22	4.17
Narcisme			
- Overt	4.74	1-7	.64
- Covert	3.51	1-7	.76

Samenhang tussen centrale concepten

Om de samenhang tussen concepten uit het geconstrueerde conceptueel model (welzijn → narcisme → hoofdzonden) te onderzoeken, zijn de volgende drie combinaties onderzocht. Tabel 2 geeft een overzicht van berekende correlaties.

Tabel 2 Overzicht samenhang welzijn, narcisme en hoofdzonden

Concepten	Narcisme				Hoofdzonden			
	Covert		Overt		Wrok		Begeerte	
	Cor.	Sig.	Cor.	Sig.	Cor.	Sig.	Cor.	Sig.
Welzijn								
- MIL-kaderschaal	-.264	.000	.366	.000	-.316	.000	-.070	.115
- MIL-ervullingsschaal	-.516	.000	.325	.000	-.540	.000	-.130	.004
- SWLS-levenstevredenheid	-.387	.000	.310	.000	-.410	.000	-.003	.954
- VROPSOM-depressief affect	.444	.000	-.311	.000	.441	.000	.022	.620
Narcisme								
- Overt narcisme					-.133	.003	.232	.000
- Covert narcisme					.639	.000	.317	.000

1. *De samenhang tussen indicatoren van welzijn en narcisme.* De resultaten tonen aan dat overt narcisme positief correleert met de MIL-kaderschaal (R=.366), MIL-ervullingsschaal (R=.325) en de SWLS (R=.310), maar negatief samenhangt met de VROPSOM (R=-.311). Blijkbaar gaat deze zelfbewuste, assertieve en manipulatieve vorm van narcisme samen met zinbeleving en levenstevredenheid, terwijl gevoelens van depressiviteit hierbij geheel ontbreken. Bij covert narcisme zijn de verhoudingen anders. Kenmerkend voor deze vorm van narcisme zijn de overheersende gevoelens van deceptie en cynisme. Deze worden weerspiegeld in de positieve samenhang met depressief affect (R=.444),

maar ook in het ontbreken van een betekenisvol referentiekader ($R=-.264$), het onvermogen doelen te stellen en deze daadwerkelijk te realiseren ($R=-.516$) en de uitsluiting van levenstevredenheid ($R=-.387$).

2. *De samenhang tussen narcisme en hoofdzonden.* De samenhang tussen covert narcisme enerzijds en wrok ($R=.639$) en begeerte ($R=.317$) anderzijds is krachtig en positief. Bij covert narcisme is vooral de link met melancholie, woede en afgunst (als zonden van wrok) én lust, hebzucht en gulzigheid (als zonden van begeerte) krachtig. De tragiek die met deze correlaties zichtbaar wordt, is de spanning die bestaat tussen een narcistisch verlangen naar aandacht en erkenning enerzijds en de wrokkige constatering, dat deze gewenste waardering steeds uitblijft anderzijds. Bij overt narcisme daarentegen is de samenhang met wrok negatief ($R=-.133$) en het verband met begeerte juist positief ($R=.232$). De link met melancholie (als zonde van wrok) is negatief, terwijl hoogmoed en hebzucht (als zonden van begeerte) positief scoren. Blijkbaar overheerst de neiging tot zelfingenomenheid, inheligheid en (seksuele) verleiding; van enige deceptie is immers geen sprake.
3. *De samenhang tussen indicatoren van welzijn en hoofdzonden.* De link tussen wrok en depressief affect is positief ($R=.441$). De overige variabelen laten bij deze dimensie van hoofdzonden een negatief verband zien (MIL-kader $R=-.316$, MIL-ervulling $R=-.540$, SWLS $R=-.410$). Gevoelens van zinloosheid, ontevredenheid en neerslachtigheid overheersen. Bij begeerte is alleen de link met de MIL-ervullingsschaal significant, maar negatief van aard. Kennelijk gaat een gebrekkige doelrealisatie niet alleen samen met wrok ($R=-.540$), maar ook met begeerte ($R=-.130$). Het is niet onmogelijk dat juist het onvermogen doelen te stellen en deze uiteindelijk te realiseren, ten grondslag ligt aan het zoekende en consumptieve karakter van (de dimensie) begeerte.

De resultaten tonen aan dat de link die Capps (1993) tussen deze concepten veronderstelt niet alleen argumentatief van aard is, maar tevens empirisch kan worden aangetoond. Er blijkt namelijk een significant verband te bestaan tussen welzijn (of een gebrek daaraan), narcisme en waarderingen van hoofdzonden. Met name het verband tussen narcisme en hoofdzonden geldt als een eerste toets van Capps' vermoeden dat hoofdzonden uitdrukking geven aan narcistische oriëntaties.

Meervoudige verbanden: toetsing van het conceptuele model

Volgens Capps vertonen de zonden waarmee mensen zich (desgevraagd) persoonlijk het meest identificeren, een dynamiek die eigen is aan het narcisme. Zo wordt hoogmoedig geloofd in eigen mogelijkheden, terwijl gevoelens van afgunst en melancholie opkomen zodra blijkt dat anderen beter in staat zijn hun leven richting en betekenis te geven en tevens kunnen rekenen op maatschappelijk aanzien. In het onderzoek dat in dit artikel centraal staat, wordt deze veronderstelde link tussen narcisme en hoofdzonden op empirische wijze getoetst. Daarnaast zal worden nagegaan in hoeverre niet alleen dimensies van narcisme, maar ook geselecteerde indicatoren van welzijn van invloed zijn op de gemeten waarderingen van hoofdzonden. Deze paragraaf staat in het teken van het beoordelen van de lineaire samenhang tussen centrale concepten.

Welzijn en narcisme als verklaring voor hoofdzonden

Om te bepalen of dimensies van hoofdzonden inderdaad het meest worden bepaald door narcisme (de hoofdthese), wordt aan een regressievergelijking waarin welzijn als eerste is opgenomen narcisme toegevoegd. Tabel 3 toont de resultaten van deze analyse.

Tabel 3 Welzijn & narcisme als verklaring voor hoofdzonden

Model		Wrok			Begeerte		
		Multiple Cor. (R)	R-Square	R-Square Change	Multiple Cor. (R)	R-Square	R-Square Change
1	Welzijn	.563	.317	.317***	.186	.035	.035**
2	Narcisme	.687	.472	.155***	.421	.177	.142***

** p<.01 *** p<.001

In een regressievergelijking waarin welzijn als eerste is opgenomen, blijkt de verklaarde variantie in wrok en begeerte respectievelijk 31.7% en 3.5%. Dit duidt op een determinerende invloed van welzijn op dimensies van hoofdzonden. Een toevoeging van narcisme aan het model, zorgt er evenwel voor dat de verklaarde variantie in wrok en begeerte met respectievelijk 15.5% en 14.2% stijgt. Een toevoeging van narcisme aan het eerste model leidt aldus tot een aanzienlijke verhoging van de verklaarde variantie.

Narcisme en welzijn als verklaring voor hoofdzonden

Ter vergelijking zal hieronder (tabel 4) het bovenstaande model nogmaals worden getoetst. Nu wordt gekeken naar de additionele invloed van welzijn op het verband tussen narcisme, wrok en begeerte.

Tabel 4 Narcisme en welzijn als verklaring voor hoofdzonden

Model		Wrok			Begeerte		
		Multiple Cor. (R)	R-Square	R-Square Change	Multiple Cor. (R)	R-Square	R-Square Change
1	Narcisme	.653	.426	.426***	.389	.151	.151***
2	Welzijn	.687	.472	.046***	.421	.177	.026**

** $p < .01$ *** $p < .001$

Deze keer wordt narcisme beschouwd als belangrijkste predictor van hoofdzonden en wordt de variabele welzijn aan de meting toegevoegd. De vooronderstelling hierbij is dat de determinatie die een gevolg is van de toevoeging van welzijn lager is (tabel 4) dan de verklaarde variantie die verkregen wordt door toevoeging van narcisme (tabel 3). Een vergelijking van de R-Square Change van beide tabellen leidt tot een bevestiging van dit vermoeden. Narcisme verklaart hier immers 42.6% van de variantie bij wrok tegen 15.1% bij begeerte. Welzijn voegt hier respectievelijk 4.6% en 2.6% aan toe. Deze percentages tonen aan dat niet welzijn, maar uiteindelijk narcisme de krachtigste determinant is van dimensies van hoofdzonden.

Nu blijkt dat de invloed van narcisme op hoofdzonden groter is dan de invloed van welzijn op hoofdzonden, komt de vraag op welke subvariabelen van welzijn en narcisme precies verantwoordelijk zijn voor de determinatie van wrok en begeerte (als dimensies van hoofdzonden). In tabel 5 wordt een overzicht gegeven van de relatieve bijdrage van (sub)variabelen, die onderdeel uitmaken van het conceptuele model.

Wrok wordt het meest verklaard door covert narcisme (Bèta .483); de invloed van overt narcisme is onvoldoende significant ($p = .224$). Het relatieve overwicht van covert narcisme kan worden geduid als het besef dat het leven niet (meer) brengt wat ervan werd verwacht en dat met het begaan van de zonden afgunst, woede en melancholie wordt geprobeerd de penibele situatie te verexcuseren of te herstellen. De oplossing van de kwaal wordt dan gezocht in méér van hetzelfde. Het eigen onbehagen wordt geprojecteerd op de omgeving en moet het besef van persoonlijk onvermogen en gefaald leven enigszins maskeren. Anderen die in voorspoed leven worden met afgunst bejegend en ontlokken gevoelens van woede en haat. Deze rancuneuze houding

maakt eenzaam en benadrukt uiteindelijk de eigen hulpeloosheid. Tekenend is ook de relatieve bijdrage van MIL-ervulling (Bèta -.232) aan de determinatie van wrok. Het verband is negatief, wat betekent dat het onvermogen om levensdoelen te realiseren gevoelens van wrok stimuleert. De verklaring van wrok door covert narcisme en MIL-ervulling, benadrukt de vervreemdende consequentie van het lege zelf. Kennelijk overheerst bij wrok een diep besef van onvervuld verlangen naar erkenning en betekenisvol leven.

Tabel 5 Welzijn & narcisme als determinanten van hoofdzonden

Welzijn	Wrok			Begeerte		
	B	Bèta	Sig.	B	Bèta	Sig.
MIL-kader	-.015	.014	.756	-.144	-.123	.028
MIL-ervulling	-.194	-.232	.000	-.122	-.137	.051
Levenstevredenheid	-.005	-.007	.892	.140	.164	.009
Depressief affect	.014	.078	.086	-.015	-.080	.155
Covert narcisme	.471	.483	.000	.319	.307	.000
Overt narcisme	-.052	-.045	.224	.297	.241	.000

Begeerte blijkt niet alleen een expressie van overt narcisme (Bèta .241) te zijn, maar wordt tevens – en zelfs meer – bepaald door covert narcisme (Bèta .307). Deze dubbele determinatie van dimensies van narcisme toont op pregnante wijze de tragische achtergronden van een sociaal gewenste zelfpresentatie als verdediging tegen een verborgen gevoel van leegte en nietswaardigheid. De lust te willen pronken en het gevoel van miskenning staan bij begeerte centraal. Achter het masker van succes en getoonde kracht, gaan gevoelens van desillusie en persoonlijk tekort schuil. Ook ontbreekt ieder perspectief op zinvol leven. Ondanks de iets geringere significantie, gaat begeerte samen met een gebrek aan visie (MIL-kader, Bèta -.123) en het onvermogen gestelde levensdoelen te realiseren (MIL-ervulling, Bèta -.137). Opvallend is de significante bijdrage van levenstevredenheid (Bèta .164). Een zekere mate van levenstevredenheid, in combinatie met het ontbreken van levenszin, wekt kennelijk vormen van begeerte op. De zonden van begeerte (i.c. lust, hebzucht en gulzigheid) kunnen hierdoor worden gezien als een vorm van vervreemding waarbij de ervaring van zinloosheid overheerst.

Conclusie

Dit artikel – waarin het welzijn van hedendaagse mensen centraal staat – laat zien, dat de meeste respondenten goed zijn opgeleid, een verdienstelijke baan hebben, tevreden zijn met hun leven, het bestaan als zinvol waarderen, nauwelijks gebukt gaan onder gevoelens van depressiviteit en absoluut geen pathologische vormen van narcisme vertonen (zie overzicht gemiddelde scores, *tabel 1*). Desondanks wijzen de scores van deze keurige mensen, op een krachtige conceptuele samenhang tussen kenmerken van narcisme en dimensies van hoofdzonden. Of meer concreet: de zonden die respondenten gemiddeld genomen het meest bij zichzelf herkennen (i.c. hoogmoed & afgunst) zijn tevens de zonden die meer door narcisme dan door welzijn worden verklaard. Zondig gedrag geeft daarmee op indirecte wijze uitdrukking aan een bestaan waarin gevoelens van nietswaardigheid, persoonlijk onvermogen en zinloosheid overheersen. Dit gegeven maakt dat hoofdzonden niet langer exclusief verbonden zijn aan een tijd van schuld en boete, maar – gezien het gebleken verband tussen hoofdzonden en narcisme – tevens kunnen worden beschouwd als archaische beschrijvingen van actuele *psychologische* dwalingen. En deze juist indicatieve rol kunnen hoofdzonden spelen in de praktijk van bijvoorbeeld de geestelijke verzorging. De geestelijk verzorger is immers geen psycholoog van professie, maar krijgt wel te maken met cliënten die behept zijn met narcistische problematiek.

Meer concreet doemt de vraag op hoe effectieve geestelijke verzorging mogelijk is in een samenleving waarin kenmerken van narcisme blijken te overheersen. Een gering zelfgevoel dat wordt gecompenseerd door een houding van ingebeelde importantie, maakt kwetsbaar voor iedere openbaring van het tegendeel. Deze hoogmoedige oplossing voor ervaren minderwaardigheid, leidt in praktijk vaak tot een bestending van de kwaal. De geestelijke verzorger zou – weet hebbend van de link tussen hoofdzonden en narcisme – hoofdzonden in gesprek kunnen thematiseren om zo meer zicht te krijgen op het onbehagen van de cliënt. Het zelfconfronterende karakter van deze aanpak kan ervoor zorgen dat het gesprek zich meer richt op achtergronden van de kwaal dan op de oplossingen die worden gekozen om aan de last ervan te ontsnappen. Iedere hoofdzonde geeft immers zogezegd uiting aan ‘oplossingen’ die mensen kiezen om te ontkomen aan gevoelens van tekort en onvermogen.

De tijd waarin wij leven is veeleisend en maakt kwetsbaar; de vlucht in zonden is dan ook aan de orde van de dag. Nieuwsfeiten laten zich moeiteloos duiden als uitingsvormen van hoogmoed, gulzigheid, hebzucht, afgunst,

lust, woede en apathie. Alleen een omgeving die oog heeft voor het onvervuld verlangen van de narcistische en zondige mens, kan de gevoelde noodzaak te moeten vluchten voor een ervaren imperfectie langzaam maar zeker doorbreken. Door de persoonlijke tragiek te thematiseren in plaats van deze blijvend te verhullen, wordt het mogelijk te leven met de ervaren gebrokenheid van het eigen bestaan. Het (h)erkennen van begrensde mogelijkheden en het stimuleren van persoonlijke kwaliteiten, zorgt ervoor dat de zelfbeleving een meer realistisch karakter krijgt.

Noten

- 1) <http://www.scp.nl/publicaties/boeken/9037701132.shtm>
- 2) <http://www.trimbos.nl/default2652.html?back=1#article2681>
- 3) <http://www.legerdesheils.nl/website/basicsite.nsf//wwwVwContent/liverhardingindemaatschappijsteedsminderebegripvoorzwakkereninsamenleving.htm>

Literatuur

- Rapport 'Geloof jij dat het beter wordt?'. Tweede onderzoek naar de beleving en ervaring van sociale issues in de Nederlandse maatschappij. NIPO in opdracht van het Leger des Heils Welzijns- en Gezondheidszorg 2002.
- Arrindell, W.A. & Van Rooijen, L.B. (1999),
De VROPSOM: de meting van depressief affect met de Nederlandse bewerking van de Depression Adjective Check Lists (DACL), in: *Gedragstherapie*, 32 (4), 297-304.
- Baumeister, R.F. (1987),
How the self became a problem: A psychological review of historical research, in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 163-176.
- Baumeister, R.F. (1991),
Meanings in Life, New York: The Guilford Press.
- Baumeister, R.F. (1999),
The nature and structure of the self. An overview, in: Baumeister, R.F. (red.), *The Self in Social Psychology*, Cleveland: Psychology Press.
- Beck, A.T., Ward, C.H., Mendelson, M., Mock, J. & Erbaugh, J. (1961),
An inventory for measuring depression, in: *Archives of General Psychiatry*, 4, 561-571.
- Bolle, K.W. (1967),
Sin, in: *New Catholic Encyclopedia*, Washington: The Catholic University, 234-236.

- Brink, H. (1958),
Hoofdzonde & Zonde, in: *Theologisch Woordenboek*, Roermond en Maaseik: J.J. Romen & Zonen, resp. 2270-2273 en 5028-5056.
- Burms, A. (1992),
Autonomie: het ideaal van een narcistische cultuur, in: *Psychologie en Maatschappij*, 58, 28-38.
- Capps, D. (1993),
The Depleted Self. Sin in a Narcissistic Age, Minneapolis: Fortress Press.
- Capps, D. & Cole, A.H. (2000),
The deadly sins and saving virtues: how they are viewed today by laity, in: *Pastoral Psychology*, 48, 5, 359-377.
- Crul, B. (2003),
Moe, moe, moe, in: *Medisch Contact*, 58 (2003) 14.
- Debats, D. (1996),
Meaning in life. Psychometric, clinical and phenomenological aspects, Enschede: Febo Druk (proefschrift).
- Derksen, J. (1993),
Handboek Persoonlijkheidsstoornissen. Diagnostiek en behandeling van de DSM-IV en ICD-10 persoonlijkheidsstoornissen, Utrecht: De Tijdstroom.
- Derksen, J. (2007),
Zijn wij wel narcistisch genoeg? Over het ontstaan van onze lentecultuur, Nijmegen: PEN Tests publisher.
- Derckx, L. (2003),
Schaamte als openbaring van het verborgen zelf, in: *Speling*, 3, 23-32.
- Derckx, L. (2006),
Wrok en begeerte. Een pastoraal-psychologisch onderzoek naar de praktijk van hoofdzonden in een cultuur van narcisme, Budel: Damon.
- Desmet, M. & Grommen, R. (2005),
Moe van het moeten kiezen. Op zoek naar een spiritualiteit van de zelfbeschikking, Tiel: Lannoo.
- Duyndam, J. & Schuurman, M. (2002),
Flexibiliteit als levenskunst. Het paradigma van Odysseus, in: *Humanistiek*, 12, 3, 5-14.
- Ettema, H. (2002),
De dynamiek van de zonde, in: Nauta, R. (red.), *Over zonde en zonden. Opstellen over de tragiek van het bestaan*, Nijmegen: Valkhof Pers, 245-256.
- Ettema, H. & Zondag, H. (2002),
De Nederlandse Narcisme Schaal (NNS). Psychodiagnostisch gereedschap, in: *De Psycholoog*, 37, 5, 250-255.

- Farley, E. (1990),
Sin/Sins, in: Hunter, R.J. (et al.), *Dictionary of Pastoral Care and Counseling*, Nashville: Abingdon Press, 1173-1176.
- Gabbard, G. (1994),
Psychodynamic Psychiatry in Clinical Practice. The DSM-IV edition, Washington: APA.
- Glas, G. (1999),
Heteronomie, eccentriciteit en 'het' postmoderne zelf, in: *Psyche en Geloof*, 10, 57-70.
- Graaf, W. de (1999),
Koorddans en boven de leegte, in: *Psychologie & Maatschappij*, 88, 228-238.
- Häring, B. (1959),
De wet van Christus. Een katholieke moraaltheologie voor priesters en leken, Antwerpen: Standaard-Boekhandel.
- Heijst, A. van (1995),
Zonde als verstoring van verhoudingen, in: Merks, K.-W. & Vosman, F.J.H. (red.), *Uit op geluk*, Baarn: Gooi & Sticht, 138-153.
- Hurenkamp, M. & Duyvendak, J.W. (2004),
Kiezen voor de kudde lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid, Uitgeverij Van Genneep.
- Kernberg, O. (1975),
Borderline conditions and pathological narcissism, New York: Jason Aronson.
- Kuiper, P.C. (1980),
Depressie, in: Kuiper, P.C. (red.), *Verborgene betekenissen*, Deventer: Van Loghem Slaterus.
- Laing, R.D. (1965),
The Divided Self: An Existential Study in Sanity and Madness, Harmondsworth: Penguin Books.
- Lasch, C. (1979),
The Culture of Narcissism. American Life in an Age of Diminishing Expectations, New York: Warner Books.
- Lemly, S.E. (1981),
Narcissism and the Condition of Sin in the Theology of Paul Tillich: Implications for the Church and Christian Education for Young Adults, (School of Theology at Claremont), Uitgegeven bij Ann Arbor: University Microfilms International.
- Levin, D.M. (1987),
Clinical stories: a modern self in the fury of being, in: Levin, D.M. (ed.), *Pathologies of the Modern Self. Postmodern Studies on Narcissism, Schizophrenia, and Depression*, 479-539.
- Lubin, B. (1965),
Adjective checklist for measurement of depression, in: *Archives of General Psychiatry*, 12, 57-62.

- Menninger, K. (1973),
Whatever Became of Sin?, New York: Hawthorn Books.
- Miller, A. (1992),
 Depression and grandiosity as related forms of narcissistic disturbances, in: Capps, D. & Fenn, R.K. (ed.), *Individualism Reconsidered. Readings Bearing on the Endangered Self in Modern Society*, Ohio: A&A Printing Co., Inc., 359-371.
- Mooij, A. (1998),
Psychiatrie, recht en de menselijke maat. Over verantwoordelijkheid, Amsterdam: Boom.
- Musschenga, B. (1999),
 Succes he!, in: *In de marge*, 8, 4, 3-11.
- Nauta, R. (2000),
 Schuld en vergeving – Psychologische bemerkingen, in: *Speling*, 3, 72-79.
- Nauta, R. (2002),
 Echte en erge zonden: een inleiding, in: Nauta, R. (red.), *Over zonde en zonden. Opstellen over de tragiek van het bestaan*, Nijmegen: Valkhof Pers, 7-15; 270-285.
- Nuber, U. (1993),
De valkuil van het egoïsme. Zelfverwerkelijking en eenzaamheid, Zürich: Kreuz Verlag.
- Pavot, W. & Diener, E. (1993),
 Review of the Satisfaction With Life Scale, in: *Psychological Assessment*, 5, 164-172.
- Raskin, R.N. & Hall, C.S. (1979),
 A narcissistic personality inventory, in: *Psychological Reports*, 45, 590.
- Raskin, R.N. & Hall, C.S. (1981),
 Narcissistic personality inventory: Alternate from reliability and further evidence of construct validity, in: *Journal of Personality Assessment*, 45, 159-162.
- Savater, F. (2008),
De zeven hoofdzonden. Handleiding voor de 21ste eeuw, Utrecht: Bijleveld.
- Schuurmans, I. (1999),
 Een zelf als geen ander. Ter inleiding, in: *Psychologie & Maatschappij*, 88, 218-227.
- Selm, M. van (1999),
 Zin en zinloosheid in de tweede levenshelft: de ervaring van alleenstaanden, in: Feldbrugge, J. e.a. (red.), *Alleenstaan. Een onderbelichte vorm van samenleven*, Nijmegen: KSGV, 48-70.
- Sennet, R. (1980),
Authority, New York: Knopf.
- Sievernich, M. (1982),
Schuld und Sünde in der Theologie der Gegenwart, Frankfurt am Main: Knecht.
- Sugerman, S. (1976),
Sin and Madness: Studies in Narcissism, Philadelphia: The Westminster Press.

- Wink, P. (1996),
Narcissism, in: Costello, C.G., (ed.). *Personality Characteristics of the Personality Disordered*, New York (etc.): John Wiley & Sons, Inc., 146-172.
- Wintels, A. (2000),
Individualismus und Narzissmus, Mainz: Grünewald.
- Zondag, H. (2003),
Evenwichtig, kwetsbaar, openlijk en maskerend. Narcistische stijlen van Nederlandse pastores, in: *Praktische Theologie*, 3, 328-345.
- Zondag, H. (2004),
Just like other narcissism among pastors, in: *Pastoral Psychology*, 52, 5, 423-437.
- Zondag, H. (2005),
Between imposing one's will and protecting oneself. Narcissism of life among Dutch pastors, in: *Journal of Religion and Health*, 44, 4, 413-427.
- Zung, W.W.K. (1986),
Zung Self-rating Depression Scale and Depression Status Inventory, in: Sartorius, N. & Ban, T.A. (ed.), *Assessment of Depression*, New York: Springer.